DE BIHAR DASJI

॥ई०॥ श्रीपार्श्वनाथायनमः॥ श्रीगणेशायनमः॥ अथातःपरिभाषाणांवचनानांवृत्तादृशांसंक्षिप्तलिंगवृत्तिंप्रतिनिरूपो
नमः॥१॥ अर्थवद्ग्रहणंनानर्थकस्य॥ अर्थवदनर्थकग्रहणविचारे अर्थवतएवग्रहणंनान्यस्य॥ तद्यथा दाधाघ्वदाप्दित्यत्रार्थवतो
रेवदाधाइतिधासंज्ञार्थंग्रहणंनतुदाशृदानेधावुगतिश्लाघास्थितिधात्वेकदेशयोः॥ शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायांसुपामादेशस्यग्रहणं
नत्वकाशेऊशेइतिपदैकदेशस्यानर्थकस्यस्वरूपविधिविषयाचेयं॥ अर्थवदित्यादावर्थवद्ग्रहणात्तानेनपदेनेतनइत्यनर्थ
कादप्यव्ययान्नुकुसिद्धोभवतिऽइदंचकाश्चित्परिभाषान्यायमूलाः॥ यद्येयमेवार्थग्रहणइतिअर्थवतिपदनायस्तुज्ञाप
न्यायानित्यनर्थकोपादानस्यायुक्तत्वात्॥ काश्चित्तुवचनमूलाः॥ यद्वालुप्तिकरणालुप्तिकरणयोरलुप्तिकरणस्यैवग्रहण
मितिज्ञस्यानामासांपरिभाषाणांपाणिनिसूत्राणामिवयद्य पिपृषद्गवद्यामाण्यमिष्यतेविधिनियमद्वाविष्टाःसूत्रिकदेशा॥ +सूत्र+
न्यद्यानुपपत्तिलक्षणानज्ञापकेनैताःप्रमाणयंतिनत्वस्याः प्र माण्यस्वरूपमितिस्वरूपग्रहणज्ञापकंनत्वसुकंनाष्टनी
नावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वान्नित्यसंबंधित्वात्तस्य रू प मेवस्तासन्नेनाद्वीविपर्ययान्नअतःस्वरूपग्रहणादेव
रूपपरिग्रहेसिद्धेयत्करणंरूपवदर्थंगक्रियतइतिरूप ग्र हणमितिरूपवदर्थंगक्रियतइत्यर्थवानज्ञाप्यगृह्य
तइतिअर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाएवायमर्थःसंपद्यतेअथवा ब्रह्मादिसूत्रे॥ स्त्राङ्ग्रहणमस्याःमत्रज्ञापकंयदिदिनिरर्थ
कस्यापिद्विग्रहणंभवतितदानत्रराङ्ग्रहणेनैवस्त्राङ्कादेशस्यापिराङ्गशब्दस्यग्रहणंसिद्धंभवति॥ यद्ग्रराङ्स्त्राङ्गेतिस्त्राङ्ग्र
हणंपृथक्कृतंतत्रनज्ञापकं॥ अर्थवतएवग्रहणान्नान्यस्यति॥ अत्रयंपरिभाषालिंगवतीविध्यंगशेषसूत्रावा॥ तत्रनलिं
गवतोइकोगुणवृद्धीतिवनूलिंगानिदेशान्विध्यंगानोविधिसूत्राणांशेषसूत्रापकंदेशंचपरिभाषियंतद्यद्विद्याइत्यनेनान
यासदसदत्यर्थवतःशब्दस्यग्रहणंनप्रगृह्यसंज्ञाविधीयते॥ एवमन्यत्रापिपरिभाषाणांविध्यंगशेषत्वं॥ इत्नेयः॥१॥ नवर्णग्रह
णंवृद्धावृद्धादेशंवर्णंअकारेकारादयः॥ नकृद्ग्रहणंअर्थग्रहणंपरिभाषानोपतिष्ठतेयद्यप्यत्रविनोत्वमनर्थकस्याप्यकारस्य
सवर्णंतिअकीकारंतिअन्यद्यद्यर्थवतएवविधोकृप्तत्वाद्विनाकारस्यस्यान्नातद्यइकोयणचेतिइकुअचुमात्रेयणस्यवृत्ते

MEMORIAL

दध्यत्रदेव्यमुत्रेतिएवंयस्येतिवेतिलोपइकारोकारमात्रस्यैवतिनार्धवतोरेवअत्रज्ञापकंसत्स्थेणमिश्राकरणंआगम्य
कोहिन्यायःकार्यंप्रकोहिन्यास्यामृषस्यामित्यादिनिदेशाः॥२॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंनत्वलक्ष
णिकस्यलक्षणलक्षणिकंत्वपचारात्प्रतिपदोक्तंविशेषणंप्रतिपादितंप्रतिपदशब्दस्यविशेषार्थत्वात्॥ अनयोःसंप्रधारणा
यांप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंस्यतिनत्वलक्षणिकस्यखंडाश्वादितस्याइत्संज्ञाणिचिकीर्षंडाजानांणित्यादिवत्कर्तव्यकिंच
आपद्रूपसंपन्नेलिंगलक्षणिकत्वान्नविभाषायःइतिणेरयादेशोनस्यतिअध्यगनइतिप्रतिपदोक्तत्वादाद्यंधानोर्नवि
भाषेतिणेरयादेशविभाषादिक्समासइतिसर्वनामसंज्ञाविधानेदिग्भान्यतरालइतिप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंबक्रुबादि
र्नवतिदक्षिणपूर्वस्यैइतिनत्वयापूर्वासान्नरायस्योन्मुग्धस्य पूर्वान्नरस्मिन्पूर्वान्नरायदेदातिज्ञापकंचास्याःकर्तरिसुवः
रिघ्नुचखकलोतिरिघ्नुचइकारादिवर्तनद्विनद्रूपसिद्ध सुवत्यादाद्यचादिरितिआद्यंनविघ्नुरित्यस्यसिद्धत्वात्किं
नदिकदंशादिवात्स्वरविधौप्रतिपदोक्तग्रहणंयद्यास्या न्ना नाद्यंनविघ्नुरित्यत्रनस्तत्रस्यैघ्नुकंतस्यांतोदात्तश्चो
यद्यास्यादिनिइतिवृक्षतइघ्नुचायमस्यलक्षणकत्वान्नात्र ग्र हणंनस्यात्इतिरिघ्नुचइकारादिरयमस्याःपरिभाषायाज्ञा
पकंअनित्यत्वंचास्याः यावत्स्वरनिपातयोर्ग्रहितिविशेषणंनज्ञापकंयदियंनित्यास्यात्प्रतिपदोक्त
त्वादवयावत्स्वरनिपातयोर्नवतिनलक्षणिकयोर्वचनंकृतंयावत्स्वरितिकिंनिपातयोरित्यनेनतेनधात्वग्रह णाश्चोपिग्र
हणमिच्छंतिवा॥ अपदेशिकयायोगिकयारपदेशिकस्यैवग्रहणंअपदेशोनत्वअपदेशिकःप्रयोगेनत्वःप्रायोगिकः
तायामध्यअपदेशिकस्यैवग्रहणंसवतितत्रयावान्तरप्रभेदाःइतिघसंज्ञायांतरप्तमध्यमपयःपत्यायेवापदेशिकस्यग्रहणंसव
तिनत्वनदीतरइतितरतरप्तप्रत्ययकृतप्रयोगस्यैवयदिदिस्यान्घरूपत्यादिनाद्द्याज्ञस्यःस्यात्॥ ज्ञापकंचात्रास्थादिनि
ष्ठायामितिइत्निषेधार्थंस्थिग्रहणं॥ यदिदिप्रायोगिकस्यापदेशस्त्रिग्रहणमनर्थकंविध्यंतसंप्रसारणकृतपूर्वरूपत्वेचकृ
तेशूनःशूनवानइत्यत्रागंतवान्शुकःकिंतीतिनिषेधसिद्ध ष्ठघकृस्थिग्रहणंनाकरिष्यत्॥ अत्रचोदयंतिययेनने

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वज्ञापकसिद्धेनपरिभाषार्घेनप्रायोगिकस्यग्रहणंनिरस्तंतत्किमर्थंकविलिषेधार्घंत्रयंदेशोऽनुनासिकइदितिस्यसिच्यीयु
रित्यादौनोपदेशग्रहणंक्रियतेतदत्रज्ञापकादिनाऽतिपत्तिर्गौरायसीऽतिपत्तिर्गोरवपरिहारार्द्धंत्रनत्रोपदेशग्रहणंकृतमि
नसिद्धोनः॥४॥गौणमुख्ययोर्मुख्यकार्यसंप्रत्ययः॥ज्ञाष्टस्मृतिमात्रेणप्रतीयमानार्घमुख्यःप्रयत्नोपपादितश्चगौणःतयोर्मु
ख्यवतिकार्ययोगिवेमुख्यएवतद्यथा॥आग्नेयइतिअग्नेर्ढक्ऽत्यत्राग्निशब्दाद्ग्यर्घाढक्नवनरग्निर्मीणवकऽत्यादरूप
वारार्घाऊणान्यायमूलाचेयंपरिभाषा॥तऽकंलोकिकंकणवन्यायःलोकदिगोरनुबध्यतेऽतिनवाढाकनवतिकार्यसंप्रत्यं
ययः॥ज्ञापकंचात्रद्यावाश्चदित्यादिसूत्रेग्नीषोमऽतिषद्यावैनिपातनेषद्यत्राग्नेस्तुत्स्तोमसोमाऽतिऽख्वका रांतान्मुख्याद
ग्निशब्दस्यपरस्यसोमशब्दस्याद्यमानमादग्नःसोमवरणाया दीर्घत्वंकृतेएकदेशविकृतन्यायेणगौणएवायमितिसंप्रत्ये
गौणत्वान्नघात्रोतिअतःषद्यावैमग्नीषोमऽतिनिपातनाऽङ्गा ए कामवतिनाग्नेःसुत्सोमसोमाःऽतिवचनसामर्थ्यान्मु
ख्यत्वमाश्रीकनायाअग्नेषोमारवोकोविदित्यादवताद्वैव व न स्यचरितार्थत्वसंभवादितिसत्यवशात्तूक्तचिऽणाण्यर्थः
स्वकियतेयद्याज्ञानोत्पाकारिणकन्चिधीशक्तेकोजसः ज ओकादक्ऽतिऽस्यगोताणिदितिणाशब्दप्रधानत्वान्नि
र्देशस्यार्घाश्रयेणगौणमुख्यचयानैविचारइतिगोवाढाकः। गांवाढाकमानयेतिवद्यावैसवतः॥५॥बऽबाढानऽणसं
विज्ञानमपिगुणेविशेषणमुपलक्षणंचविचित्रगुत्वादिःसगुणाश्रयस्यासौतऽणःबऽबाढासमासेतऽणस्यविशेषणसहितस्यार्घ
स्यसंविज्ञानेसंप्रत्ययः॥तच्चयद्यसवादिनिसर्वनामानित्यत्रसर्वशब्दस्यापिसंज्ञासवितासौमत्वंघत्वंचलक्षणान्नातमत्वंपिसंज्ञा
त्वतिसूत्रेणशब्दतऽणसविज्ञानमपिकविधेयंतऽकंनाप्यासिद्धंतऽणानऽणास्यापणिनेर्यवालोकालोकंदि
तऽणश्चातऽणश्चबऽबाढिर्दृश्यतालंबकर्णमानयचित्रगुमानयेतितऽणग्रहणेचाराढुसुनगस्यूजेतिसूत्रेद्यर्घत्रियुक्तो
च्चारितिज्ञापकंयदिस्यतऽणएवबऽबाढिःस्यान्नानदाचिरघ्यायेघ्यमितिनत्रलक्षणाद्यदेवच्यतस्यनसविध्यतिकिमुच्चारि
त्यानेनाकृतेचतताज्ञाप्यतेति॥६॥कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययः॥परिभाषिकंकृत्रिमंतन्नान्यदकृत्रिमंतन्नाया

मध्येकृत्रिमएवकार्यसंप्रत्ययःकार्यपरिज्ञानंसवतीत्यघाकर्मणिद्वितीयेतिपारिभाषिकंकर्तुरीप्सिततमंकर्मकृद्यतनलोकिकं
क्रियाकर्मएकोगोत्रइतिपारिभाषिकंपौत्रऽन्नृतिअपत्यंगोत्रेनापत्यमात्रेन्यायमूलेवचयोकृत्रिमाकृत्रिमपरिभाषायघालोकेनी
लरूपमुत्सृजेदितिनकदाचिद्वृषत्वमुत्सृज्यातकिंतर्हि॥लोहितोयस्तुवर्णेनऽच्चाएणऽपांशुरःश्वेतःखुरविषाणास्यो।मनोज्ञोय
घत्रचते॥१॥ऽतिस्मृत्यापरिभाषितः॥आरभ्यमाणेऽनरियंकचिदेवाश्रयतेयदाहसाघ्यकृत्वानित्यगतिरिहज्ञास्त्रेकृत्रिमाकृ
त्रिमग्रहणमितिनघादिकर्मणिद्वितीयेतिकृत्रिमस्यग्रहणकर्तरिकर्मव्यतिहारेऽतिऽअकृत्रिमस्यएवंकर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकृ
त्रिमस्यकरणस्यग्रहणंकृष्वमघ्नस्यःकरणेऽत्यत्राकृत्रिमस्यसन्नभ्यधिकरणेचेतितत्रकृत्रिमस्याधिकरणस्यविप्रतिषेधेनाधि
करणवाचीत्यत्राकृत्रिमस्यायदिहोसत्यगतिरितिसाघ्यवच नस्यावार्यसमतोज्ञापकमाहु॥संख्यायाअतिशदंतायाः॥
कन्लितियस्यतिषेधकारातिनहिकृत्रिमासंख्याशदंतासंभव ति ।यंघायदयंज्ञाताघहितिज्ञातेनसंख्यायाविशेषणकरो
तिनहिकृत्रिमामसंख्याघ्नातास्तीति॥अघकिमिदंपरस्परवि रो धि वाक्यंत्रयंत्रमाणेऽतियदिकृत्रिमग्रहणंकथमुत्सृत्यगतिः
कथमकृत्रिमग्रहणंउच्यतेनहिस्यान्नसर्वस्तुतानियागार्घंपत्ता वः सृष्टाऽतिवदाचार्यवचनघामाणाऽनयायदाहमिहिर
।मुनिवचननिशेधयन्कतंकेनचिंता॥अथवासामान्यविशेषद्वारे णवचनद्वयमिदंयोऽनायमिति।एवमन्यत्रापिविरोधानावगं
त्र्यः॥७॥ऽपरस्मादपवादाअनंतरान्बाधंतेनोत्तरान्॥प्रागुच्यमानाअपवादानिकटानेवात्सर्गान्बाधंते।नव्यवहितान्।व्यवहितांस्तु
त्तरान्दृष्टःतच्चघा।क्वावामश्चेति।अपवादानिकटमेवातोनुपसर्गकऽतिकंबाधतेनऽव्यवहितानतात्त्वालिकणिनिस्त्वर्थका
र्याधान्यमार्याबाध्यविशेषचिंतायांत्वेघाप्रवर्तनसमुदायमात्रेपेक्षायामिति॥ऽकोऽलित्यत्रन्यासकाराक्त॥ज्ञापकंचास्याः
परिभाषायाःसर्वत्रऽतिसर्वग्रहणंतद्धिसकारोत्रयःसकाराइत्यत्रापाबाधनार्घक्रियतेऽन्यघाऽपरस्मादपवादन्यायेन
निकटस्यरङित्यस्यबाधनेस्यादिति।ननुचायमर्घोऽनंतरस्यविधेर्वासवतिप्रतिषेधस्यवेत्यनेनैवसिध्यतिसत्यंतद्धिप्रंचार्घास्तु
॥८॥मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधंतेनोत्तरान्।तच्चघा॥ऽणोयणितिमध्येऽपवादःपूर्वमियङ्विधिबाधनेयंतिईयङ्॥

ईयुरितिनपरोवृद्धिगुणोश्रयनमायकः।एवंकृत्रोदेवादीटविधिःपूर्वमणोबाधतेनएरंतान्छीलिकणिनिःश्राद्धकारानिज्ञापकंचात्र बऊघादेरूधमोडीधित्यत्रडीधःस्वरितत्वासंज्ञनेसूत्रकारणवृत्तिकारइतिपादितंतद्धिअनुवृत्तिसामर्थ्यादनन्यपक्षजोपिनोन्यतरस्यामितिसविध्नोपिडीधोबाधनार्वघटोन्नीतिअन्यद्वाद्ययमनंतरत्वात्पूर्वेयाडीपइतिषेधयोरेवबाधकःडीषडीषोश्चस्तरेविशेषःन्यायसूत्रत्वमस्याःइणोयणित्यत्रन्यासकृतोक्तः।।सनियातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्यानिमित्तंनसवतिःयदानंतर्यंयाविधिस्तदानंतर्यमसोनविरुणद्धान्यद्वाःकन्मेऽतइत्यंपरिसाषासाध्यकारणवितातद्घाद्यातानीतिविसक्तिमनिपातइनुणिकृतेतस्यविसक्तिलुकंपत्यनिमित्तंवात्घोनाःषट्तिघट्संज्ञानसवतिःयदिद्विस्यात्घस्यालुगितिविसक्तेर्लुक्स्यात्।एवंकृटोपदेनोइत्यत्राङेकृतअत इतिटापनसवतिइत्यघत्रेवाषगुणेकृताइज्ञादश्चगुरुमतोनृश्चइत्याङ्मविनंपणमस्यामाघितिकःइतिवस्यइकनिमित्तं वे नयस्यतिजोपनंतोतायामुपज्ञातायांइसुसुक्लोकइतिनसवति।ज्ञापकंचात्र।।नतिसृचतसृइतिनामिदीर्घप्रतिषेध व च नंतद्धिसत्यामस्यांपरिसाषायांविसक्तिनिमित्तयोस्त्रिचत्वारोःस्त्रियातिसृचतसृइतिऋकारांतत्वाद्विसक्तिव्यवधानक ृ रणंडापइत्यनिमित्तत्वाद्दीर्घप्राप्तोप्रतिषेधवचनमुपपद्यतेःअपरघाउडापाव्यवधानान्नामीतिदीर्घाप्राप्तेर्डीषश्चदीर्घो स्यामविशेषानुत्तस्यतिषेधवचनमनर्थकंस्यात्।अव्यापिकात्वंपरिसाषायादिहनित्यास्यात्तदाक्षिलाक्षित्यत्राकारसंनिपातकृतोऽनइत्यंजोपस्यानिमित्तंस्यात्।ऋपयतिआवच्चकानिमित्तंनसवतःअदोदिपदितिङकिचऊस्वानस्यात्।यासाइतिविसक्तिनिमित्तस्यादाद्यकारःटाबिधरनिमित्तंस्यात्पपिवानृतस्यिवानितात्रविधिराकारजोपस्यानिमित्तंस्यात्।तेनहनदिदेऊमारइतेनदाऊस्वंबुद्धिजोपस्यानिमित्तंस्यात्।तद्धानित्यत्वमस्याःकष्टायऋमणइतिनिर्देशोऽकारांतवनिमित्तेऽर्यइतियकारेयस्मिंसुपिचतिऋकारस्यदीर्घकरणादवसीयते।।१०।।नानुबंधकृतमनेकालत्वे।अनुबंधकृतमनेकालत्वंनाश्रीयतेतेनदापऽवदेपोष्यदाबितिघुसंज्ञाप्रतिषेधअवदातेमुखमितिसवतिःज्ञापकंचाद्यादाचामाडाव्यतिहारइतिव्यतिहारवृत्तेर्मडःकृतावस्यनिर्देशः।।आनऊंतत्वेदिसतिसनस्यात्।।१३।।एकदेशविकृतमनन्यवत्।।नटपटघटादीनामादिवर्णोन्यघावेनव्यवहारदर्शनात्।।अतिऊरसमितिऊरमादेशःसिध्यतिःअतिदेशोयंएकदेशेनावयवेनविकृतेनविकृतमनन्यवद्भवतिःतेनप्रहिणोतिप्रमिणोत इतिदिनुमानेतिणत्वंसिध्यतिःतघाकारिषीयास्तोऽतिअवकाशेसतिकारिषीष्टत्यत्रसीयाद्यस्यसिचोयुट्परस्मैपदेषुनयहणंम ध्यतिःवक्रियादेशायां।।प्राग्दीव्यतोणइत्यत्रदीव्यतइत्यस्यमिदयसाध्यकारणंवितापरिसाषानित्यवाद्यास्युपे ग मे वैकादेशविकारोनास्यवाःअखंडत्वात्पदानाज्ञापकंचास्याःआद्यादिसूत्रेचवितिप्रतिषेधःतघातस्मैनस्मात्तस्मिन् इ निआचार्यनिर्देशोऽत्यदाद्यत्वेनैकदेशविकृतेनतस्मैतस्मादित्यादोसर्वसंज्ञाकार्यकरणमिति।।१४।।सांप्रतिकासावेसूतपूर्व वेगतिःवर्त्तमानासावेसूतपूर्वस्याश्रयणंसवतिःयघाऋरित्यत्रबऊवचनेऋल्यदित्यत्रविकृतेसौतपूर्वादितितघापंचसिस्वऊसिःऋीतनपंचत्रयणाइत्यादौऽगतकालेकपाऊसगाऊत्रारावेऽद्यिगावितागंतेनऊत्रारपंदपूर्वपदऊकृतस्वरानुमिकृतःनिगंतत्वेपिसूतपूर्ववंगत्यासवतिस्वरविधावृऊनमविद्यमानवदित्यनयाव्यवस्थयात्रनयतइयंदऊस्वरप्राप्तावितिसाप्यविशेषितासाप्रतिकासावयहणात्तद्वोरित्यत्रसूतपूर्वंतादद्ऊस्वानसबुद्धिलोपोननवतिःदेवटोइत्यादिसाप्रतिकस्यविद्यमानवात्।ज्ञापकंचात्रसूतपूर्ववंगत्याश्रयणंःचोयदित्यऊग्रहणंनद्विऊंतात्रयणंतेवक्ष्यतीतिपरिशेष्यादऊंतादेवयनिजद्वदित्यंधित्यंइत्यत्राईधावेक्रइतिविषयप्रनन्यमतोलोपेकृतःऊंतसूतपूर्वस्यापियघास्यादित्यवप्रघक्रियतेएतदर्थंनाकर्षंस्यात्।यद्

पूर्वगतिरिदमस्यादिति॥१४॥सविधतिवत्तिरिदंकार्यीणिक्रियंतेसंप्रतिकासावइत्येवंइदंशास्त्रंसांप्रतिकासावित्यविधंतीवृत्ति
सांश्रित्यकार्यीणिक्रियंतेयथानित्यत्वेनुवृत्तिवर्त्ततीमंकाचूतंममाश्रित्यप्राणवद्विर्वचनादेशेकाचइतियणादिशःश्रयर
णादायङ्स्थानायणादेशस्यानुपङ्गातनिमित्तत्वानूवेशदेःशितइतिसावित्यादिशंतनामाश्रित्यशीयतइत्यत्रनेपदंतघात्रश्र
नञपक्षालाघवेनोत्तरस्यामितिडाप्रकृतेनाद्युपक्षलोपिद्वंडाघोनिमित्तत्वेनाश्रितमितिङाएकंचात्रवस्त्वकाङ्क्षाघसामितिए
काङ्गग्रहणंनद्विलिटिद्विर्वचनस्यावश्यत्वात्वान्नकस्मिंदेकाङ्क्षास्तिसविधदेत्यास्यासलोपइत्युत्तरकालत्वायएकाचूतद
र्घंकृतेनदर्घत्वाचतदास्याद्यदिवर्त्तस्यइत्याशास्त्रकार्यीणिस्युःसांप्रतिकासावानसूत्रानुपपत्तौह्यन्यथानुपपत्त्यास्युपगमतस्य
माणाङ्गएकमुखेनोपवर्णितं॥१६॥अनंतरस्यविधिर्वासवति प्रतिषेधोवाविधिर्वासवतिप्रतिषेधोवानंतरस्यैवसवतियथा
सुपिस्थइतिविधिरनंतरस्यकर्म्मण्येवनव्यवहितस्याणःसुब्रह्मण्ये स कर्म्मणिचब्रह्मण्येकत्रप्रतिषेधोनंतरायाएवसुब्रह्मण्येति
सर्वनामस्थानमित्यस्यातनङ्मानीतिङीवृणिसर्वनामस्थ ने दार्घःसिध्यतियथानेटीतिवृद्धिप्रतिषेधएनंतरायाए
वदंतनङ्मणायाश्चैवंनव्यवहितायाःसिचिवृद्धःअजादि तिअयंवार्धत्यासन्नित्यायसिद्धएवाथानुवृत्तःस्वरितत्वे
निमित्तमनपेक्ष्यपरिभाषितःस्वरितत्वबलेनद्व्यवहितस्याप विधिर्निषेधोसवतीत्यघाकरणंयङ्ङितिखशाव्यवहित
स्याणिनेर्विधिःनषट्स्वस्रादिस्यइतिचव्यवहितसंज्ञोपानिषेधःतत्रङ्गाएकंनक्किंचिदार्घंस्तिदार्घंग्रहणंतद्दीनयापरिभा
षयायंतिःतिरित्यत्रानुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनोइत्यनुनासिकस्यक्विझलांक्सुइतिदीर्घस्यानुनासिकस्यक्झिझलो
:क्झिनित्यस्यदीर्घस्यतेवमर्थंक्रियते॥१७॥आगमायद्गुणीसूतास्तद्ग्रहणंनगृह्यंतेत्यत्रतिङ्किंतोरागमायोरात्यंतंवयवत्वम
तिदिष्टमितोपिमिदेवोत्पत्तरइत्यत्रानंतरग्रहणानुवृत्त्याश्रितावयवत्वंतत्रङ्गाङ्गइत्यत्रनुमोधात्वयग्रहणंनग्रहणात्गुरोश्चहल
इतिअकारप्रत्ययोसवतिसर्वेषामित्यत्रवसुटःसुपग्रहणंनग्रहणंवृक्षादीसुपीत्यत्रसिध्यतिअवयस्यावयविग्रहणंनग्र
हणमितियद्यपिन्यायसिद्धएवायमर्थोस्मद्यपत्रनेत्कासिद्धितिकिंवप्रतिषेधङ्गाएकमाङ्गायदिहाट्त्काग्रहणंनगृह्यतेतदा

इटाव्यवधानादेवङ्झितिगुणप्रतिषेधोनास्तीतिकिंवप्रतिषेधेनअपरेङ्झितीतिनिमित्तसप्तमीचात्ङाएकमिदंङर्बंतमन्यमानान्या
यसिद्धत्वमेवेच्छंतिनङ्कस्मङ्ग्रहणंनगृह्यंतेइत्यर्थःपक्षेनङ्परिभाषांतरं॥१८॥तन्मध्यपतितस्मङ्ग्रहणंनगृह्यंतेतेनद्यघा॥
सिन्नित्यत्रश्नसोराङ्गयङ्ग्रहणंनग्रहणात्धाङ्धरंतीदात्तोसवतीतिमध्योदात्तत्वंसिध्यतिअसिनदित्यत्रसम्नमूकस्यांगसंज्ञाया
मडागमःसर्वैकविश्वकेइत्यत्रसाकंक्कस्यापिसर्वनामत्वाङ्ग्रहणंनातन्मध्यपतितस्यतद्यपदेशोयंछत्रिणंयांतीतिजो
कंकव्यवहारःसिद्धएवङ्गाएकमप्यत्रनेदमदसोरकोरित्यकोरितिपदंयेनविधिस्तदंतस्याप्यत्रङ्गाङ्गदमदसोःकार्य्यमुच्यमानंकः
प्रसंगोयंछंदोनरयोरिमकामुकयोःस्यादितिकिमकोरित्यनेननतद्ङ्गाएकपदंयतिअस्तीयंपरिभाषानिनुयद्यकोरित्यस्यङ्गाएक
तोङ्गानाध्यकारणंनङ्कंनेदमदसोरकोरित्यत्रेदमदसोःकादे वतिनियमेनसिद्धेव्याख्यायनिषेधइयंप्रत्याख्यातवान्सत्यमेवं
ङुमन्यतेसत्यगवानमानूदिदमकोरितिङ्गाएकंएतन्नदोरित्यत्र त्व कोरितिनदेवङ्गाएकंस्यवति॥१९॥अस्यासविकारेषपवादा
नोत्सर्गानविधीन्ननबाधंतेअस्यामाश्रयेषुकार्येषुअपव ? दा बाधान्विधीन्ननबाधंते।उत्सर्गापवादशास्त्रयोरिदंबा
धबाधकंलक्षणंन्यायांतरंचात्परत्वादपवादंबाधतेयद ध कंपात्रोतिसवेनदस्यासविकारेनबाधकमितिमेनत्वेन
होढोक्षतइत्यत्राचकांक्षदित्यादिसावकाशमस्यासङ्गत्वंचे परत्वाद्दार्घंकिंतइत्येनेनबाध्यतेदार्घोह्यत्रोकारस्यङ्गत्व
बाधनार्थमोकारएवस्यात्एवमचीकृतदित्यादौअचिकृणदित्यत्रसावकाशंसन्वदिवदार्घजिघर्त्तिनेननबाध्यतेतद्यमी
मांसतइतिमानबधदानितिदार्घेणमन्यतइत्वेनबाध्यतेङ्गाएकंवात्रादार्घंकिंतइत्यत्रङ्गाङ्गमंतइत्यादौदार्घोमा
सूदित्येवमर्थंयदिवास्यासविकारेषपवादोबाधकःस्यात्नुकिंकृतेत्यनेनंतत्वादेवदार्घोनसविष्यतिकिंमुकिंग्रहणेनतत्
किंचप्रसार्घेस्यङ्गाएकंइति॥२०॥असतिसंभवेवाबाधनंसवतिअस्तिचसंभवोयङ्संयंस्यात्शास्त्रेकार्य्यायविरोधादसतिसंभ
वेवासंभवेबलवतेवकेनाप्यस्यबाधनंसवतियदिवस्तिसंभवस्तङ्संयंस्यात्यच्चाष्टात्रयद्यर्घवर्त्ततेचकारात्सिन्नक्रमस्त्व
शष्टस्यार्वनदाध्वाद्यर्यइतिनद्यघातघाङ्गातीयइत्यत्रप्रकारवचनेघालेतात्प्रकारवचनेङ्गातीयरअपिसवर्णविरोधात्

वादुपकारमात्रेणाजुपकारवतिङ्ग्रहणं तृतीयस्यथासोमित्यत्रनलोपार्थमित्यादर्शनस्यजोपसंज्ञाविरोधात्सावान्यत्रचस्यविरोधस्तत्रैक
मित्रस्यात्ययाद्रैरित्यत्रअत्रद्वयेनापदंतनाविदन्त्येनादार्घत्वेनापीतिविरोधइत्वाविरोधेपिडादिर्द्वितीयस्यिद्वितीयेण
जोद्वित्वेनबाधनात्तद्विबाधनमनर्थकमितिवचनादेकस्यद्वित्वेनैकत्वेतद्वितीयस्याप्राप्तेरितिज्ञापकंवात्रनित्यकार्यिद्धनाविति
नित्यग्रहणंतद्विगत्यर्थस्यकौटिल्यक्रियासमभिहारयोर्विरोधसावात्मतिमंत्रेवप्रसक्तस्यसमभिव्याहारयङोबाधनार्थंक्रियमाणं
अन्यत्रयेवास्वमुनयंप्रमाणंज्ञापयति।प्रसत्यपिमंत्रेबाधनेनवतिकचिदितिशेषःतद्यथावर्त्तमानकृतनसूनकर्मण्यणिकृवका
अपत्यवकःसोलाजिनिवर्त्तमानजटःसामान्यविशेषसावमात्रेणबाधनंस्यवति।जोकिकश्चायंज्ञास्नाण्यादधिदायतांतत्रकोवि
शेषोन्यायसामान्योक्तस्यविशेषणबाधनंनामज्ञापकंवात्रविसाधनसुपोबह्वचश्चस्नादिविसाधग्रहणंतद्विकल्पबादीनांब
ह्वचासमावेशार्थंयदिचकल्पबह्वोस्मिन्देशेबादिविशेषणास्मिन्नाध्यबाधकस्यावःकिंअसमावेशार्थंनविसाधग्र
हणंतत्तत्कृतेज्ञापकंअविसाधविकार्यायाःसामान्यविशेषणावमात्रेणबाधनमितिसूत्रेएकयोगनिर्दिष्टानांसहवाव
त्तिःसहवानिवृत्तिःएकवाक्यनिर्दिष्टानांपदानांयावृत्तिर्वान वृत्तिरेकदेवस्यात्तानवैकस्मिन्यावृत्तिरन्यस्मिन्निवृत्तिरितित
द्यथा।अनोत्रात्मनीत्यत्रमिचिवृद्धिःपरस्मिन्पदेपितिमर्वमनुवर्त्तते।ज्ञापकंचात्रोक्तःसिद्धेनियमेविधिरभिनवविधेर्नियमग्रहणंया
दृच्छिकसूत्रंनिर्दिष्टयोरपिएकानुवर्त्तनात्परइतिस्यात्तदाजिङसिचावात्मनेपदेद्वित्वेतोसिङ्ग्रहणंनानुवर्त्ततेमिङ्चानुवर्त
तेद्यतइतिमिङ्ग्रहणमनर्थकंस्यात्।अनित्याश्चयंपरिभाषातनरकृतोदलादित्यत्रनेष्टमयस्मुइत्यवानुवर्त्ततेतच्चनिर्दिष्ट
मुद्द्य।क्वचिदेकदेशोप्यनुवर्त्ततापूर्वोक्तस्यायमपवादःक्वचिच्चस्यसिनोसूत्रेकादशःपदेकदेशावाप्यनुवर्त्तनात्तद्यथा।स्व
रयंचानामित्यत्रविदोजाटावित्यतोजट्एवानुवर्त्ततेनापरःब्रह्मद्यतष्टाबित्यत्रोक्तोपिब्रह्मापदिकादित्यतःप्रातिपदिकादित्यनु
वर्त्ततेतदायोदामदायनीताङित्यत्रसंख्याव्ययादेरित्यतःसंख्याग्रहणमनुवर्त्ततेफढखछघांप्रत्ययादीनामित्यतःप्रत्ययग्रहण
निवृत्तावपिप्रत्ययग्रहणंजोतइत्यादौयघाचविरोधइत्यत्रकुडंतवडित्यतोङंडग्रहणंअनुवर्त्ततइतिज्ञापकंचात्रातस्मिन्नि

तिनिर्दिष्टपूर्वस्यतीतौप्रकृतेश्चनरितिकारणंतस्मादित्युत्तरस्यतियदिचसदेवपदानामनुवृत्तिर्भवतितदानिर्दिष्टग्रहणंवि
तिकरणेपिपूर्वसूत्रादनुवर्त्तिष्यतइतिकिमितिकरणेनऊर्वेत्याचार्योज्ञापयतिक्वचिदेकदेशोप्यनुवर्त्ततएवतेननिर्दिष्ट
ग्रहणमेवकेवलमनुवर्त्ततेनेतिकरणे।।ग्रंथ।।जातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणंस्वरूपेणवासंज्ञायावायत्रजातिर्या
दकमुपादीयतेतत्रतस्यलिंगविशिष्टस्यलिंगाधिकस्यापिग्रहणंभवति।लिंगग्रहणंनात्रलिंगान्तिबक्तिर्हेतवष्टाबादयोदृश्या
।असिद्धानेसिद्धयोपवारान्नद्यवा।सर्वनामस्थानेयावित्ययद्दसवतिसवतादेवनातद्दापिसवत्यादेवनेतिऊमूलकूपऊस
झालेजिजेइतिपूर्वपदोतोदात्तस्वरोयद्दसवति।ऊमूलजिजेतद्दापिऊमूलाजिजमितिपूर्वसदृशानितस्वरूपोयद्द
सवतिदासमदृशोतद्दापिदासमदृशाइतिवृद्धंतेनसमासनिषेधोयद्दसवति।अपोस्पृष्टातद्दापिअपोस्पृष्टेति।अ
विद्यद्दस्निग्धनाष्टगितियद्दसवति।दस्निनासमूढोदास्निकंतद्दापिदस्निनानासमूढोदास्निकंइतिनेनसिद्धबाधा
दशवतिमत्तस्मात्प्रत्युक्तनिषेधोयद्दसवति।स्वंजिजवा यीति तद्दापिस्वंजिजग्रायिनीति।ज्ञायवासवासिष्ठकालाद
तिप्रत्युक्तयद्दसवति।ग्रामेवासातद्दापियामेवासिनीग्रा ति पदिकाधावर्षबह्वलमिष्टवद्यतिणिच्चयद्दसवति।ऊ
मारमावष्टऊमारयतिनाद्दापिऊमारीमावष्टऊमारयति। ईयसश्चनिसमासातनिषेधोयद्दसवति।बह्वश्रेयान्नतद्व
द्यपिबह्वश्रेयसीतिइयंचपरिभाषाकात्यायनेनप्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणंसर्वनामस्थानसमासतद्धितानुगर्घा
मत्यपूर्ववचनस्वरूपणपविनेत्येतावतेवप्रमाणंसाध्यकारणत्वसोकर्यात्।युवाखलतीत्यत्रयुवशब्दस्यस्वरूपस्यऽरतीशब्दसमा
नाधिकरणेनेयंनानुपपन्त्याज्ञापितानेतस्माश्चस्वरूपविधिविषयतांकेचिन्मन्यंतेतेनऊमारयतीत्यादिसिद्धयेयन्नांतरमास्व
।अनित्यत्वंचास्याःपरिभाषायामदनादियइत्यादौओवासाघदर्शनादेतियइतिचदितीशष्टस्यकुदिकारादक्तिनःइत्या
दनाङीबंतस्यदितिग्रहणंनग्रहणंसावेदित्यइत्यादिनाणप्रत्ययोसावेस्त्रीस्योढगितिटकुसिघ्नतिनद्यानित्यत्वंग्रहणलिंगवि
घटघटीग्रहणंस्याज्ञापितंएवंचछिघतीतापःइतिछिघत्यरयोस्नापइतिनखचामडराज्ञीतिराज्ञोदासखिस्यष्टङितिटच्यच्

त्ययोनसवति॥२१॥विसर्कोलिंगविशिष्टाग्रहणंयदेतदनंतरमुक्तंलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणंसवतीतितेनश्वनाश्वनइत्यत्रनगो
श्वलित्यादिनाहतीयाविसर्केकृदानैवसवति।एवंवृनायूनइत्यत्रश्वयुवमघोनामनहितइतिचसंप्रसारणमुक्तंयुवतीःपत्रेयुवत्योत्यादोनसवति।पंघामघा
इत्यत्रपघिमघोरात्रेडाघिंससंटजोणसुपघात्यत्रनसवतिसुभगादित्यादौघ्रसोसुदुःइतिश्चसुदुःशब्दाद्गिरात्रेडाघिसुभगसीत्यत्रनस
वति।सखासख्योर्वितिसख्युरसंबुद्धावनङादेशेसतिसखेतिरूपंघानडोसखीसख्योइत्यत्रनसवतः।सोसखेतिविसर्गलोपेसवर्णदीर्घेगवद
घवतामोच्चावस्त्योःकारोसवतीसगवतीत्यत्रनसवतिइयंघपरिसाघासुवोरनाकोइत्यत्रसाध्यपवितामत्रवसोरित्यत्रवन्यामका
रणास्पुपगतेत्यतावतिवत्रमाणा॥२२॥तान्डौलिकेश्चवासमू पविधिर्नास्तीति।तान्डौलिकाधिकास्तवेश्वइत्ययविधिश्चसि
न्नाघोःसिन्नङीतीयाःस मानार्घसमानङीतीयावाइत्ययाव ७ समूपविधिनानसवतीतिनत्यघा॥अलंकृलिनिइत्युत्तिश्चले
करित्युरित्येवसवतिवासमूपविधिनानेष्वनुवृत्तेअलंकारक ६ ति ।स्त्रियांसंज्ञायांतिवरड्विधौचसास्वरइत्येवसवतिनवासमूप
णानुदात्तलक्षणायुक्तिसासनंइतिसवतिज्ञापकंचात्रहड्ढोध ना र्घनिदर्शनेतिबुद्धिर्धनयदिवासमूपेणात्तिन्नङीतीया
मूढ्ढादयस्तान्डौलिकेश्वत्तिन्नङीतीयाःएवुल्स्यांतिदितानिदंकमूप ढ्यनावश्यंसावंइतिकिंबुनर्विधिननदेतनूज्ञापयतितान्डौ
लिकेश्वत्तिन्नङीतीयाःप्रत्ययास्तूढ्ढादयःवासमूपेणानसवतीतिनघालषपतपदेत्युकन्नसमानघार्घसुचक्रमेतिपदेशीतार्युचू
विधनेज्ञापकंयदितान्डौलिकेश्वसमानङीतीयःप्रत्ययोबाधकोवासमूपेणस्यातालषपतपदेत्युकन्नविषयेपिएिश्यतेवसिमूपेणानुद
त्तलक्षणायुक्तपिसिद्धइतिकिंबुनर्दुचंक्रमेतियुचूविधनेननदृज्ञापयतितान्डौलिकेश्वसमानङीतीयश्चवासमूपविधिर्नास्ती
तत्रअनित्याचेयंपरिसाघानत्वानित्यत्वमस्याःसूचदीपदीक्षश्चेतिदीर्घायुचूप्रतिषेधेनज्ञापितंयदितान्डौलिकेवासमूपविधिर्नास्ती
तत्तदानिमकमीतिदीर्घोरप्रत्ययेनैवविशेषेदितेनयुचूबाधितइतिकिंतन्निषेधेनमूदयंदीदीक्षश्चतन्कुर्वाणोज्ञापयतिकर्त्रभि
प्रायेसमावेशइतितेनकमूग्राकंमनायुवतिरितियुवोःसमावेशःसिध्यतिगंतागामुकइतिट्लुकोविकल्पाद्विकल्पत्वनइतियु

चूघिनुणांसमावेशःसिद्धइति॥२३॥प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्ङीयां॥यघावृद्धिसंज्ञाप्रत्येकमादेचांगुणसंज्ञाचप्रत्येकमदेङानलोप्
सुप्स्वरेतिअत्रविधिशब्दःप्रत्येकंसुपादिभिःसंबध्यतेलौकिकएवायंन्यायोसाध्वपदर्शितःयङुकंदेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा
सोड्यंतापित्सुकेनश्वनकर्त्रंतप्रत्येकमिति।अथचप्रत्येकंसोड्यंतइतिज्ञापकंचात्रणत्वेनोवेति।इत्रनपदंणत्वविशेषणंयदिह
प्रत्येकंसंबंधेनस्यात्तत्रनसंज्ञायास्त्रयाणांसमुदायेनसंबंधेनणत्वेतिविशेषणेनस्यादिति॥२४॥क्वचित्समुदायेवाक्यपरिसमा
प्तिः॥तघा॥दत्तोनंतरांसंयोगइतिसमुदायस्यसंज्ञासंबंधःएषापिलौकिकएवन्याय्यःसाध्वपदर्शितःतघादिगर्गाःज्ञातेदत्तना॥ +इति+
अघिनोराज्ञोहिरण्यनसवतिनचप्रत्यंदंड्यंतीति॥ज्ञापकंचात्र॥प्रघमयोःपूर्वसवर्णइत्यत्रप्रघमाद्वितीययोर्वचनंकर्त्तव्यं
पयारस्मिन्नर्थेयङुकंप्रघमयोरितिपदंप्रघमाज्ञष्टादियदिसु पांत्रिकस्यसुब्रूसित्यस्यसमुदायस्यसंज्ञास्यात्तामीप्यो
मोट्टसिनित्रिकेप्रवर्त्तेततदाप्रघमयोरितिनिर्देशःसाध्वीय ७ न्स्याद्यदिप्रत्येकंप्रघमाज्ञष्टःस्यात्तदासोरेकवचनस्यप्रघम
स्योष्टनग्रहणंसामीप्यात्तामइतिजोघवार्घस्वमोरित्येवनिर्देश ऊ र्या न्तस्मात्प्रघमयोरितिनिर्देशानसमुदायेवाक्यपरिसमाप्ते
बोधयतियघेष्टंचपक्षेयारनयोरश्रयणंयस्यनसंभवतस य घावाक्यपरिसमाप्तिरितिसवानयोरवार्घःपद्यतेनपरिसाघांतर
त्रलौकिकसिद्धस्यायमर्थःयघागर्गेःसदनसोऽकर्त्रंइतिनप्रत्ये कंसदसुप्स्वतेसमुदितेश्वकेविशेषणयघापिवाक्यपरिसमाप्तिरित्य
णेपरिसाघांतरमाङःतेनस्वादिविधिवाक्यस्यबऊसुबऊवचनमित्यादिनाकर्मणिद्वितीयेत्यादिनाचशेषेकवाक्यता॥२५॥साध्यमा
णेसवर्णान्गृह्णातिविधीयमानाणसवर्णान्गृह्णातितेनइदित्यत्रइदमइतीतित्रिमात्रस्यस्थानेनऋतयोस्त्रिमात्रानसवर्णइ
तिसुवावुकसानुनासिकोनसवति।अम्रसंबुद्धावदस्यनइतिदीर्घोनसवति।ज्ञापकंचात्रईदित्यघारितिदीर्घकारविधानंयदि
हविधीयमानाणसवर्णान्गृह्णातिस्यात्तास्यस्थानेऽकःस्थानेऽकारस्यस्थानेऽकारमवविदध्यात्तईदित्यघारितिस्त्री
तरेतस्मात्त्वयंदीर्घोनविधीयतइतिदीर्घत्वविधानमस्यार्घस्यज्ञापकमवति।केचित्त्वनरिमोज्ञापकमिघाष्टघक्परिसाघानेच्छंति।य
त्राणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययइत्यप्रत्ययग्रहणेसत्यायमर्थःपद्यतेतघाहिप्रत्ययोनप्रत्ययोऽप्रत्य

डाक्टर भाऊदाजी दत्तात्रय स्मारकम्
MEMORIAL

+एवाय

त्यनेननवक्रतंज्ञापयतिसर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवदिति॥ध८॥नसयतश्चाश्रयेणेनातादिवत्॥इदेकःपूर्वपरयोरित्यतःपूर्वग्रहणेनुवर्त
मानेनातादिवच्चेत्यनेनएकादेशःपूर्वकार्यंधत्तेतवतूपरंप्रत्ययादिवत्क्रियतेयद्यशक्योनविधिःकर्तुंतत्कर्त्रविरोधेनशक्यतेविधि
संपादयितुंयत्रपूर्वमेवाश्रीयतेतत्रपूर्वस्यांतवच्चवतिन्यायाच्चवादूऊवसोरोदःपृथिवीतरयोरकादेशःपरस्यादिवच्चवतिन्याय
वएकमेवाश्रीयतेतत्रपरस्यादिवच्चवतिन्यायाच्छइदृदिच्चनंपरस्यमितिअग्नीइतीदिच्चनयोरकादेशःपरस्यादिवच्चवतिन्य
त्रच्चनेरकादेशोनसयमाश्रीयतेपूर्वमित्रैरेतत्रोसयतेआश्रयेणसयोराश्रयेणनातादिवदितिवाक्यार्थःतद्यथाश्रयतइत्यत्रन
पसर्गाइदातेरितिऊच्चविधौअत्रोत्यकादेशोनसयमाश्रयतितत्रपूर्वाश्रयेणउदात्तस्योपसर्गस्यव्यपदेशःपराश्रयेणचऊदित्य
पदेशइत्ययमेकादेशोनसयतआश्रयेणातादिवच्चवतीतितन समुद्यतइतिऊच्चासवतिप्रोद्यतेइतिनुसवतिलोकसिद्ध
एवायमर्थोयद्यादिदृयोस्तुल्यबलयोरकःश्रेष्ठाःविरोधार्थं द यारपिकार्यंनउवर्त्ततइति॥ध९॥वर्णाश्रयप्रत्ययलोपु
लक्षणप्रतिषेधःवर्णाश्रयोविधिःप्रत्ययलोपलक्षणाचनस व ति तद्यथागावदितिगोदिनंरायःऊलेरऊलेइतिसुब्लुक्
प्रत्ययलक्षणनप्रत्ययस्यग्रहणनश्चवतिवर्णाश्रयावाया द शौनस्वतःतद्यथाश्रवणारात्रिरित्यत्रसंज्ञायाश्रवणश्चछात्रा
मित्यणोलुकिलवणायवागूरित्यत्रलवणाद्धुकिचप्रत्ययलोपल क्षणानाणोतादितिटिन्ढाणञ्द्व्यसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्यकट्यजा
घष्फढखछथचटतवलशषसहलक्षणइतिनसवतिआश्रयेचार्थेप्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमित्यत्रद्वितीयप्रत्ययग्रहणेनसाधितंतद्ध
द्वितत्रोक्तंतद्वलक्षणमितिवाक्येप्रत्ययग्रहणंप्रत्ययश्चस्यादाश्रितयेचप्रत्ययलक्षणंनयद्यास्यात्तयद्यासुप्तिङंतंपदंइतिऋचोत्या
दवर्णाश्रितंमास्तदितिज्ञापकंवात्रार्थेश्रवणाकार्त्तिकाचैत्रीस्थइतिश्रवणाशब्दइतिघायिकंचेततत्तेनऋविरुद्धाश्रयेणिप्रत्यय
लोपलक्षणंसवतितद्धाऽहणाड्डित्यत्रलुप्तेणिप्रत्ययेश्रवणकर्तृकेहलिहृणाद्दइमितिदमागमःशासइदङ्हलीत्यत्रन्यासेनऋं॥ध॥
विकरणेस्वानियमोबलीयान्विकरणात्पूर्वसावादात्मनेपदपरस्मैपदनियमस्तावत्स्ववत्तेततस्तोविकरणान्नीत्यर्थःतेनेधिष्व
तेएधितासएधिष्टकरिष्यतीत्यादिसिद्धंतिअन्यद्धापरवल्लित्यत्रोच्चविकरणेष्वस्यादिष्वकृतेषुतद्धाप्यवधनादनुदात्तङित

आत्मनेपदंशेषाकृतेरिपरस्मैपदंइतिव्यवस्थानस्यात्सामान्यनैवतिबाध्याःस्युःनियमस्तुविकरणेभ्यःअस्मिकरणेभ्यःआस्ते
शेतेसिनुतेइत्यादौचरितार्थत्वेअयंचार्थोवृक्षेभ्यस्मनोरित्यात्मनेपदविकल्पेनज्ञाप्यतेअन्यद्धाहृतवर्त्तनइत्येवमादीनामनुदा
त्तेतोविकरणेभ्यस्तनप्यवधानात्अनुदात्तङितइतिआत्मनेपदनियमोनास्तीतिसामान्यविहितेष्वतिबादिष्वकृतेषुसिद्ध
मुसयंवर्त्स्यतिवर्त्तिष्यतइतिकिमनेनविकल्पेनतकृतमुक्तार्थस्यज्ञापकंइतिधायिकंचेतदितिऋवाऋक्षिरनादेशस्यग्रहणं
अर्त्स्यादेशस्यवर्त्तीत्यवसिद्धमितिसमोगम्यृच्छीत्यादिसूत्रेवृत्तिःनहिविकरणेभ्योनियमोबलीयानितिविकरणविधीयमानेऋ
क्षीदेशःप्रागात्मनेपदात्संभवति॥प॥अंतरंगान्विधीन्बहिरंगोत्यबाधतासमानेद्विपदाश्रयत्वासमानाश्रयत्वाद्बहिरंगो
त्यबंतरंगान्बाधतेप्रयोजनंद्विवचनत्वादीर्घत्वइत्यऋवः प्रा धान्यंत्वत्रदर्शनेहिरितिद्विवचनंसवतिप्रदायअचश्चोपसर्गात्र
इतितत्वंनसवतिप्रखन्यप्रऋन्यऋनसनेखनामित्यात्वंनसव ति प्रस्थायद्यतिस्तौत्यादिनाइत्वंनसवतिप्रधायघुमास्था
गेनात्वंनसवतिप्रकृष्यकृष्यश्चक्रिंइतिनदीर्घः॥आदृच्छ्वे ॥ ॥ ऋितिशकारोनसवतिप्रदाव्येत्यत्रऊठ्नसवतिघाह्रस्वेत्य
त्रवसादिरितिठ्नसवतिज्ञापकंचात्रऋदोऽङ्भिर्ज्यानिकिनो ति ज्यत्रग्रहणंअन्यद्धाऽङ्ग्र्योत्यत्रांतरंगत्वाच्चावस्थायांन
कारादीकिनीत्यवङ्ग्रामिहत्यपिकृद्घनेनस्यात्॥प॥धातोः स्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययएवकार्यविज्ञानं॥अनेनसृजिदृशार्ज
ज्यमकिनीतिधात्वधिकारोयप्रत्ययेसवतिस्रष्टाऽष्टाइतिइदनसवतिसुदृस्यासुदृस्निःक्विबंतानांधात्वेपिस्यासिसीःघ्राति
दिकप्रत्ययत्वात्॥एवंमस्जिनशोरितिनुमनसवतिज्ञदक्षमद्यस्यघ्राणनस्यांइत्यादिहनस्मोचिमलोरितित्वंइदनसवतिवार्द्ध
इत्यश्विविद्युतिमिज्वइदनसवतिदेवगिरोदेवगिरइतितऊवयोर्ज्ञानेसृजिमस्जिनशिदनिगिरतयःइदंचस्वरूपग्रहणा
इतिवचनात्उपसृड्स्योपसर्गेरित्यत्रानुदात्तस्यचर्डपधस्यचेत्यमूत्रान्निदोषमुच्चावमृज्यदेहिरित्यत्रसाप्योपरिसाधनरमाश्रितंत्र
यंचार्थेत्रच्यूणदेतिनिपातनात्सिद्धःकर्तरीणदेतिनिपातनमनर्थकंइतिन्यायाःसावःइतिऊदंतात्यसूऊनातदादन
स्मोचिमलोरित्यनेनेवटिलोपंबाधित्वानकारःसिद्धःस्यात्किंनिपातनेनल्यादंतेरितिऊवनिषेधार्थमिदंनिपातनंज्ञापकमितिन

वाच्यं। ऊङ्निषेधस्यनकादित्यत्रनेतियोगबाधेनसाधित्वादितिसाप्येङ्ङ्नियोनियः सुवोसुवङित्यत्रसुवःस्त्रियइतिनिर्देशान्नङ्गाप्
कादधातुत्ययेपिसुपिङ्यङ्वङावितिः।।१।सर्वेविधयश्छंदसिविकल्प्यंते। आमद्दक्षिण्यामितिसन्नम्याविकल्पित्वात्तदर्घश्
षष्ठ्यातिदक्षिणस्याःतस्यंतातिबङ्वचनमविकल्पित्वादकंवचनमुत्सर्गःतेनयायतस्कृतिमधुनश्चतिस्त्रीवेनुमोविकल्पित्वा
त्सुमपोस्त्रियादवामदवतिबोद्धव्यं।अयंचार्घःषष्ठ्यायुक्तश्छंदसिवेतियोगविभागेनसाधितव्यत्वाद्यङ्जमितिवक्ष्यत्यनापंत
ङ्दाद्दरणमितिसिद्धति।।पक्ष।।असेदकाइदंशास्त्रिगुणात्रदान्नादयोगुणाश्चारणाश्चंदनसेदयंतीत्यर्घः।लोकद्दिगुणासेदकाद्द
शंतेत्ययंघोदकंइदंशातेनघमितिगुणासादान्नियतश्चसेदकाश्चयंघादेवदान्नमुच्यपिंडंपिंडंपिष्ट्वापिष्ट्वामाख्यानङ्कृतिन
घाबालोयुवावृद्धइतिएवंशास्त्रेपिद्दिनसंख्यद्दणंघानेनियमे यमसेदकागुणास्युरितितेनत्रिद्दिरादेद्दित्यत्रोदान्नादिसेदसिला
नाम्न्यादेर्वासामान्यग्रहणंसिध्यति।अयंचार्घोलुङ्लृङ्लङ्ङ मुदान्नइत्युदान्तवचनेनङ्गाप्तयदिसेदकागुणाःस्युःतदान्नद्र
व्यगुणएवःकारणद्रव्यंचारितःस्यात्किमुदान्तवचनेनतियाद्येव म सेदकागुणानुदान्नादेरनुच्यमानदान्नादेरपिघाघातिनैतद्
स्मिन्नाश्रीयमाणाद्दिगुणोसेदकोसवतियघाद्यागमालसेते सु क्लेश्वक्लःक्लसोवाआलस्यातश्वेतमालसेतेस्मक्लेश्वेतएवाल
स्यात।।पक्ष।।स्वाद्विकाःप्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्तंतेतिएवंस्वा घंकाकल्पबादयःप्रकृतलिंगवचनंचातिक्रामंतिनेनगुरुंक
ल्पाद्रोहतिनेजकल्पोप्रसन्नाइतिलिंगव्यतिक्रमःपचतोरूपंपचतिरूपंपक्तिवचनातिक्रमःलिंगंचवृत्तिर्दंतस्यक्रियाप्रधानत्वादस
त्त्ववाविशेषसामान्येननञ्समकवयुक्तमवअपिशब्दाल्लिंगवचनान्यनुवर्तंतेतथापिस्वाद्विकाःऊत्सितोऽश्वोऽश्वकःप्रशस्तोवेयं
करणोवैयाकरणोरूपाइतिज्ञापकंचात्र।।स्वाद्विकानांलिंगवचनानामतिक्रमणं।।णाचःस्त्रियामन्नइत्यत्रस्त्रियामितिपदंतत्रस्यु
क्तंकर्मव्यतिहारेणाचःस्त्रियामितिणाचःस्वाद्विकस्यप्रकृतेनलिंगेनस्त्रियांसविष्यतिकिंस्त्रियामित्यनेनतत्प्रकृतंस्वाद्विकाःप्रकृति
तंलिंगमतिवर्तंतेतथेत्यस्यार्घस्यज्ञापकमवसविष्यति।।पद्द।।सवतिक्रियाविशेषणानांकर्मचंनपुंसकतावातद्यघामृदुपचतिस्त्री
सनंपचतितिक्रियाकरणवार्घः।क्रियाहिसाध्यत्वात्कर्मतेतद्विशेषणमपिक्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात्तद्विशेषणंसामान्यलिंगेन

नपुंसकेनैवनिर्देश्युज्यते।ननुक्रियायुक्तवस्यकर्मत्वंसिद्धंसाध्यत्वसाधनक्रियेतिकर्घंकर्मस्यात्।एवंतर्हितत्स्त्यनुपूर्वमीषल्लो
मकृलमितिक्रियाविशेषणंकर्मद्वितीयांनातत्विधानमेवंज्ञापयतिसाध्यत्वसाधनक्रियाप्रधानत्वेनाश्रीयतइति।।पद्म।।अव्यक्तगुणसंदेदनपुंसकलिंगप्रयोक्तव्येनाव्यक्तेषुवस्त्वादिधर्मेषुनपुंसकंप्रयोक्तव्यंनायघाकिंतस्याः
गर्भेज्ञातमितिनिश्चदमपिसुक्तमवनपुंसकलिंगंसर्वनामवज्जात्वाते।।पठ।।संदेदेबह्वचनंप्रयोक्तव्यं।यघाकतिसवेतःपुत्राःयु
क्तमवेदंसवतिन्यायेनबह्वचननिर्देशःसर्वंवचनानामनुग्रहणंतइति।।पण।।व्यवस्थितविभाषयापिकार्याणिक्रियंतेज्ञा
तिपक्षाश्रयणन्यायमर्घःज्ञातापदार्घमकादयश्चलक्षणंप्रवर्तंतेनावाःनावोवाविकल्पः।तत्रलक्षज्ञातिमभीक्ष्णेकत्र
लक्षेसावःक्वचिन्नसर्वप्रकातासवतिज्ञातेरकाचाप्रतावे तेविकल्पस्यचरितार्घत्वाद्विशिष्टविधयेव्यवस्थितविभाषा
विकल्पाव्यवस्थितविभाषत्युच्यतेनाविकल्पाघतिलवेप्रा ण्णे गेषुविधीयतेएवगतःविषयेऽनविधीयतेगरइतिज्ञातिपक्षा
श्रयणंवाचार्येणयघष्टमाश्रितावेवतत्रज्ञातिपक्षाश्र य ण ज्ञात्याख्यायामेकस्मिन्निति सूत्रलिंगव्यक्तिपक्षाश्रयण
चमरूपाणामेकशेषइति।।घण।।उनयनिर्देशपंचम्यनिर्देशे १ बलीयानायत्रसप्तम्यघनिर्देशास्तत्रपूर्वस्यकार्यंसवतिय
घेकोयंणविदध्यत्रेतिपंचम्यघनिर्देशाद्वपरस्यकार्यंयघातिङः तिङःइतिनिङतात्परस्यातिङंतस्यनिघातेःयत्रदानीमुसर्या
नर्देशस्तत्रपंचमीनिर्देशोबलीयानुवर्तंतेतातनतस्मान्नुडचीतिनस्मादित्यनयापंचम्याःअचीत्यस्याःसप्तम्याःषष्ठ्याप्रकल्पिता
यांअङ्गादरवनुनासोमासवतिअनङोनश्चइतिअचइतिषष्ठीनिर्देशोवात्रनक्रियतेयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइत्यस्यापप
स्थानमवआमिसर्वनाम्नःसुडितिआदित्यनुवर्तावदंतात्सर्वनाम्नइत्यनयापंचम्याआमित्यस्याःसप्तम्याःषष्ठ्याप्रकल्पितायामा
:सुडागमइतिसंबंधयंचविप्रतिषेधपरंकार्यइत्यस्यवार्घःपरिभाषाकृष्णपक्षेतातघादितस्मान्नुडचीतिअत्रपंचमीसप्तम्योरन
कांशेचानुविरोधतस्मिन्निर्दिष्टपूर्वेप्यस्तितस्मादित्युत्तरास्यनिविप्रतिषेधपरमितिपरत्वात्पंचम्यघनिर्देशएवकार्यंसाकुसवा
नआमिसर्वनाम्नःसुडित्यत्रादिनिपंचमीआङ्मेरसुगित्यसुविधौचरितार्घोआमीतिसप्तमाद्दत्तनयोःसावकार्योविरोध

परत्वान्ङेचमीसन्नयोः षष्ठीङेयकल्पयति॥६१॥सामान्यातिदेशोविशेषानतिदेशः॥तद्यथागाङ्कटादित्यङित्यादौगाङ्कुटादित्यः प
रस्यप्रत्ययस्यङित्सामान्येकार्यङितिवेतिगुणनिषेधादिकंतिदिश्यमानेङिद्विशेषस्ययङदर्यंकार्यंद्विर्वचनादिकंतन्नाति
दिश्यतेलोकसिद्धएवायमर्थः॥तथाहिलोकेब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रियेवर्तितव्यमितिब्राह्मणेचसामान्यमवतिदिश्यतेनपदवंद
नादिकंनत्वमावरादिप्रयुक्तंकृत्सणादिविशेषकार्यं॥६२॥संनियोगविशिष्टानामन्यतरापायेऽन्यस्यापायः॥तद्यथाबऽध्वो
वरीत्यादौङीप्संनियोगनविशिष्टावनोरवतिरफःपवत्वीवत्यादौऽपोनास्वरएस्याप्यपायःइतिबिन्दुकादिस्थःछस्यलुगित्यत्रछ
ग्रहणेनयंपरिभाषासाप्यज्ञापितातत्रह्रस्वंबिन्दुकादिस्थइतिह्रस्वनिर्देशःऊङ्कायनडादीनांङ्कङितिबप्रत्ययसन्नियुक्त
स्तस्यबिन्दुकादिस्थःपरःछप्रत्ययएवसंभवतिबिन्दुकादिस्थ योलुगित्येवमप्युच्यमानेसंज्ञानिमित्तप्रत्ययछस्यैवलुगसा
वप्यतिइतिकिमिहछग्रहणानतत्क्रियतेछस्यैवकेवलस्य लु ग्यैघास्यात्॥अन्यघादिसन्नियोगविशिष्टानामेकस्यापायेऽ
परस्याप्यपायःइतिऊङ्कायनिवृत्तिःस्यात्इवमर्थाएवंचमति प रि साषास्विज्ञापकंइतिअन्निमप्रत्ययस्यःसस्याडितिहितइ
त्यडग्रहणनज्ञापितंतत्रह्यडइतिकिंविणेनियोगेदिणयइ ति प्रत्युदाहृतंयदिचयंनित्यास्याद्यस्यतिलोपकृतेनकारो
पिनिवृत्तइतिचैतेयोगादिनयःइतिस्यात्॥ततश्चछवछावदू पणाःदोषाःदद्यइतिप्रतिषेधेनर्वकःस्यात्॥६३॥ताच्छी
ल्येणकृतानिकार्याणिसवंति॥चुराशीलमस्याःतपःचालमस्याइतिछत्रादिवासःणातादण्णंतवहिहृणमितिडीप्रत्ययवन्तिवा
रीनापसीतिताच्छील्येकृछ्इतिकिंनदस्याप्रहरणमितिक्रीतायांदात्रक्रीतप्रज्ञाश्रद्धाचर्वत्रिस्याणःप्राज्ञास्त्रीतिअणंकृतम
त्रनसवतिकामस्मिन्शीलेइतिअत्रचज्ञापितोयमर्थःअत्रहिकर्मणेतिताच्छीलिकेछत्रादिवासप्रत्ययटिलोपोनिपात्यतेतृ
त्रोकंअणिअनीतिप्रकृतिसावःउकंणेउनस्यछइतिटिलोपःसिद्धएवकिंनिपातने॥तदिदंज्ञापयतिताच्छीलिकेणण्णंकृत
कार्यंभवतीति॥६४॥लुग्विकरणालुग्विकरणस्यवग्रहणंभवतीतिनगापोष्टगित्यत्रपिबतेरवग्रहणंभवतिनपा
रक्षणेइत्यस्यलुग्विकरणस्यस्यस्थास्थेतिसूतेत्यवसूत्रेसूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशोज्ञापकः॥तत्रह्रस्वंसृडितिसामान्य

निर्देशोस्त्राएतेनैवादादिकदैवादिकयोःसृडोर्ग्रहणंसविष्यतिसूवरणेइत्यस्यनिरनुबंधकस्यनिवृत्तिर्नसेविष्यतिकिंविकरणानि
र्देशःक्रियमाणोस्याज्ञापकोभवति॥६५॥अंतरंगानपिविधीनबहिरंगोलुग्बाधते॥तेनगोमान्त्रियोस्यगोमत्रियःगोमानिवाच
रतिगोमतीत्यादौऽन्तरंगानपिनुमादीन्बाधित्वाबहिरंगोलुगवसवतिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चत्यत्रसाषाज्ञापितोयमर्थःतत्रच्यु
ङंतवायंवदीयःइत्यादौप्रत्ययतवछत्रःवत्सुत्रःइत्यादावुत्तरपदेचविसक्तिमात्राश्रयत्वात्पूर्वेणवर्णमात्रविघ्नतःसमासोत्तरक
लनावीत्रविसक्तिंलुगबहिरंगःपश्चाद्विघ्नतिनचलुकिकृतनिमित्तासावात्मस्वरान्यामपित्रमास्यानिवर्त्तिष्येऽयंतोबहिरंगस्य
लुकोसिद्धत्वाद्दृश्यतएवविसक्तिःयचापिस्वाधिकारेऽन्तरंगबाधकतायामेवविसक्तोसु
ब्नेनाधिकीयतेऽतिवेत्तरामइतित्तरंचइत्यादावमावेकवचन इतिवमासिद्धत्वेवइतिकिमनेनप्रत्ययोत्तरपदयोश्चत्यनेनन
दंतनुज्ञायतेऽन्तरंगानपिविधीनबहिरंगोलुग्बाधतइतित्र वमयोःपूर्वंलुकिकृतविसर्जनावान्पूर्वेणवर्णेनभवतःइ
तिवचनमिदमर्थवद्भवतियस्त्वमन्यतप्रकर्षप्रत्ययोन्तरंगस्य व ा चनित्यवाप्योरित्यत्रज्ञाप्यातिपदिकादितिस्त्रियांका
सवतीतिन्यासेस्मन्मानन्नरपदग्रहणमेवकेवलंज्ञापकमितिय क्ष वमादेशविधानार्थत्वात्प्रत्ययग्रहणस्यअत्रचोदयतिकिम
नेनज्ञापितेनगोमत्रियादौकृतापसंगित्वंननुमादिस्थानि त्त्वादेवलुप्तविष्यतिवेत्रनित्यपरिसाषायाहिअंतरंगपरिसा
घातेननित्यादप्यंतरंगंबलीयइतिन्यायादूङंबाधित्वानुमादिरेवस्यात्इतिज्ञापनीयंप्रतिपत्तारंप्रतिऊङ्गोग्रमणीऊङ्ग
वेद्धितंगोदितेएवेरूङंनोऊङंवृकस्यंइतिकृताअंतरंगाद्यणादयोनिवर्त्तंतएतदेवपक्षेतेलुग्यणाद्यायावेकादेशःसो
बलीयानितित्रनिर्देशोऽन्तरंगानपीत्यत्रनित्यानीग्रहणंपरिसाबाधनार्थंनतज्ज्ञापनेनतदिदंज्ञापयतिताच्छीलिकेणण्णंकृत
कार्यंभवतीति॥६६॥लुग्विकरणालुग्विकरणस्यवग्रहणंभवतीतिनगापोष्टगित्यत्रपिबतेरवग्रहणंभवतिनपा
रक्षणेइत्यस्यलुग्विकरणस्यस्यस्थास्थेतिसूतेत्यवसूत्रेसूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशोज्ञापकःतत्रह्रस्वंसृडितिसामान्य

केगेरशेद्गास्त्रेनाइणोगासुडित्यमीघोमेवग्रहणंस्यान्नागाड्गनौइत्यस्यापिअबलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाव्यवस्थागेरशेद्इत्य
स्यग्रहणंनस्यात्।अवजुष्विकरणासुष्विकरणपरिभाषयाचवस्थाइणोगासुडि॰इणवदिकइत्यनयोर्ग्रहणंनस्यात्।एवंमाग्रहणं
पनिरनुबंधकपरिभाषयामामानइत्यस्यवग्रहणंस्यात्।नमामानइत्यस्यतघादाग्रहणंनिरनुबंधपरिभाषयादीवखदनइत्यस्यग्रहणं
नस्यान्नान्यषांएकानुबंधग्रहणेनापिदाणुदांइत्यत्रग्रहणंस्यान्नत्रमुदान्नलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयादाणुदांइतिरवग्रहणंस्या
तनदादेडांतत्रैवंगामादाग्रहणंअपरिभाषांणांविरोधसतिहयंससवतिअपवृत्तिःपर्यायप्रवृत्तिर्वातत्रयदाऽपवृत्तिःसिद्धम
विशेषणग्रहणंपर्यायेणप्रवृत्तावपिसर्वेषांग्रहणंगामादाग्रहणेष्वविशेषःसिद्धसवति।इदाऽणादयोव्युत्पन्नानिपातिपदि
कानिअतःकंकमिकंसकंसत्यत्रसर्वविधौकमिग्रहणंतेन कमःसइत्यत्रापिकमःसग्रहणंकृत्वाणादिव्युत्पादितःकंमश
ब्दोगृहीतएवतत्रघनःकंसग्रहणेनज्ञापितमेतन्नास्मादेव नमुणादयोव्युत्पन्नानिपातिपदिकानीतितेनकिर्योगिय
रित्यादिहलिचेतिदीर्घोनसवति।अन्यथाकृधातोर्ज्ञायते किं नरश्चवःइतिकिंनउत्यत्रेश्वरपरत्वेरफस्यवकारकृत
वकारोतोधात्रितिदीर्घःस्यात्।डकृञ्करणंकिसिदिक्किदित्यश्चति इकारोनप्रत्ययांतयोःकिरिगिरिशब्दयोरिइकारस्ययणादे
शेदीर्घःस्यादितिदोषः।अंगवृत्तेःघनरंगवृत्तावविधिर्निष्ठितस्यांगस्यकार्यंवृत्तिरंगवृत्तिःतस्माद्धलादिर्निष्ठितस्यवृगादेरंग
स्यघनरंगवृत्तावंगकार्यंसवृत्तावविधिरवधानेअंगवृत्तावितिपश्चमसप्तमीघनरंगकार्यंवृत्तेरवधिःअपवृत्तिरित्यर्थःतद्यथा
क्रियतइत्यत्ररिडादेशेगकार्यंप्रवृत्तेऽकृत्सार्वधातुकयादीर्घत्वमपरमंगकार्यंनसवतिपवतीत्यत्रापिवादेशकृतेगुणोनसद
तिनिष्ठितवेचांगकार्यापेक्षयेवनसामान्येनेतिसघाचवक्ष्यतेज्ञापकंचात्रज्ञाजनोर्जइतिकर्तरिज्ञाधातोदेशकरणंयदिद्यकर्म
लंगकार्यंप्परमंगकार्यंस्यात्।ज्ञकारादेशापिअनरतोदीर्घायनीतिदीर्घंज्ञायतइत्यादिसिद्धात्पवाएवंरीङृतइतिचदीर्घो
द्यारणमत्रार्घज्ञापकंमात्रीयतीत्यादावपिहिअकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घःसिद्धएवतिनिर्देशोंगवृत्तेर्हलोरितिस्वनतया

तनपंचम्यंतंव्याख्यातंन्यासादौतत्रअंगवृत्तेइतिसप्तम्यंतंदृश्यते॥इएप्रकृतिग्रहणेयङ्लुगंतस्यापिग्रहणंतेनविदोलटोवेति
णलादिविकल्पोयङ्लुगंतस्यापिसवति।वेवेदवेविदन्तःविविडःवेवेष्टिवेविदीतिवेविस्रःवेविदतीति।ज्ञापकंचात्रऊडप
क्षयागोदःइतिऊकोदइतिजाघवार्थंवक्तव्यंयङपधग्रहणंतद्यङ्लुगंतङमूदइत्यस्यासऊकारमासूत्राइत्यवमर्थंपि
तद्यतदास्यात्।यदिप्रकृतिग्रहणेयङ्लुगंतस्यापिग्रहणंसवतिनिष्टाशाडित्यत्रेत्यन्यासकृतान्यायसिद्धंमस्यादित्यंत
घादिस्वनिहिवेचनपल्लस्यानिवृत्तावित्यकृतिव्यपदेशःहिःप्रत्ययागमएवशाष्टाहिरावर्त्ततइतियुक्तंप्रकृतिग्रहणेइत्या
दतघासुवाबुग्लुङ्लिटारित्यत्रान्यासावबोधनवतियङ्लुगंतात्वुग्निवृत्त्यर्थमारित्यनुवर्त्तिन।इतिपानिर्देशाज्ज्ञेयपरिभाषा
नप्रवर्त्तिनाभङ्ग्यंतेतिपाशपानुबंधनानिर्दिष्टंयऋणंचय चैकाऽग्रहणंकिंवित्यंचेतानिनयङ्लुकि॥१॥नत्रक्तिपानि
र्देशाद्यघास्थरत्यत्रेतिशपायघासरङ्गपिसनोइत्यत्रसरेतिशा बं तानुकरणंअनुबंधनद्यघाशाडोसहितिगणनयघावन
तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपःइतिएकाऽग्रहणंयघा ए का चइत्यनुदात्तोऽकृकःक्तितीट्प्रतिषेधः।अघक्तिपा
निर्देशः।आत्मनेपदादिकंप्रकृतिग्रहणाद्यङ्लुगंतस्यन स वति॥१०॥प्रकृतिग्रहणेष्वधिकस्यापिग्रहणंतेननिघा
वयतिपरिघावयतीत्युपसर्गान्सुनोतीतिषत्वंसिध्यतिनसासू प्रकमीत्यत्रसूत्रप्रस्तावनादिसिद्धयर्थंनोदात्तोन्वादीनामुपस
ख्यानेनकर्त्तव्यंसवतिज्ञापकंचात्रहेरचडीतिप्रतिषेधः।यदिप्रकृतिग्रहणेष्वधिकस्यापिग्रहणमितिपरिभाषानस्यात्तेनदास्यास
निमित्तप्रत्ययहिनोतेरंगस्यकुत्वेचक्ष्यमानेकःप्रसंगोष्वधिकस्याऽचडिस्यात्तायदर्थमचडिनिषेधःक्रियते।।१२वार्सादीगंबलीयः।
वार्सादीगंकार्यंबलीयस्त्वानुप्रवृत्तेतइत्यर्थःतद्यथानवतीत्यत्रयणादेशाबलीयस्त्वेनगुणोसवतितत्रचवर्सानेरगायारकनिमित्त
सास्यापवृत्तिर्विषयःतद्यथाऽयायेत्यत्रवृद्धियणोरकारःतेनदनानरंगपरिसाघ्यंवक्तव्यंसाघानसवेत्यादिज्ञापकान्नप्रत्ययस्य
नइत्यत्रसत्रनइतिस्थानेलघूपधगुणोनपूर्वंयणसवतिज्ञापिताचेयंदास्थानित्यत्रसूत्रेसाघ्यकृता।अस्यासस्यासूवर्सइत्यस्यस
वर्सग्रहणेनसवतीहवार्सादीगस्यबलीयस्त्वेऽयायवावोषत्यादावृद्धियणोरसवर्सपरोन्यासःसंसवतात्यसवर्सग्रहणमर्थव

तनवदःसुपि कृतेत्यत्राचकारेणानुकृष्टस्यत्यनोसुवोनावइत्यत्रानुवृत्तिर्नेनवतिस्वबेवत्रसवतिबह्मसूत्र्यमितिस्वरितत्वात्प्रतिज्ञान
ज्ञिमेवदंक्वनसूत्रेणपवृतेज्ञापकंचात्राऽत्यत्येयघाविधेतास्थानेकृतःक्काणमुलाविति।मुलधिकारेणमुलुक्वनेनद्विन्नत्रराघ्यो
दवानुकृष्टमपिऽनुवर्त्ततानदालाघवार्थंकाचित्यवावस्थत्वाऽनित्याचेयंपरिभाषाऽनित्यत्वमस्यानुस्विसक्तिश्चतिचानुकृष्टमपि
विकल्पेनिवर्त्ततियित्रंएकाङ्गुत्तरपदेणइतिउनसंग्रहणादवसीयते॥८५ऽघोद्विसक्तिपरिणामः।लोकतएवसिद्धोयमर्थः।नच्चानिगृहणि
ऽस्मदवदत्तस्याऽऽमंत्रयस्त्विलुक्षष्ठ्याहितायायाविपरिणम्येनंदेवदत्तमितिसंबंधः।क्रियतएवंवाऽस्त्रिण्याङोनास्त्रियामित्यत्रघरितिपदं
तमनुवर्त्ततनमर्घंपर्यालोच्यपंचम्याविपरिणम्यतेतातनायमर्घोसवतिघकत्रपदस्याऽऽङोशष्टस्यनासावइतिएवमतोयेयइत्यत्रपंचम्यंतस्या
तइतिऽस्यऽकृतस्यानेमुगित्यत्रषष्ठ्यंततयाविपरिणामः।आनेपरतो ऽकारस्यमुगितितेनपंचमानइत्यादिसिद्धः॥८६नद्विन्सर्वंगृह्णा
तिनसर्वंमात्रांनदिद्दाणुदित्सर्वंस्यतिस्थानप्रयत्नास्याविधि ष्ट मेकवर्णंगृह्णातिनसर्वंमात्रंतेनचोंऽकरितिऽग्रहणंवृद्धकार
ग्रहणंनसवतिज्ञापकंचात्रनविसर्जनीयस्माइत्यत्रत्रेयग्रहणंकृत ा वि मकारकरणंइति॥८७सर्वविधिस्थइन्धिर्बलीयानाऽनया
स्थियेत्यत्रसप्तमारणात्पूर्वमिकृवसवतिततोनत्कामतिनिकि च प्रतिषेधात्सप्तमारणासावःसिद्धति।ज्ञापकंचात्रत्रयदयंसनि
ग्रहगुहोश्चत्यगनुकर्षणार्थंचकारकरोति।अन्यथादिरुस्यतिइत्या दोइत्कोऽतिसनःकिंचेश्चुकःकितित्यवप्रतिषेधःसिद्धइतिकिमु
कानुकर्षणेनपरणेतिवाचार्यःइन्धिर्बलवानितितस्मिन्पूर्वंकृतेऽलादिर्यासावित्यंवेनास्तीतितत्रऽकारेणानुकर्षणंकरोति॥८८स
र्वविधिस्थाऽपविधिर्बलवान्।अनयापरिभाषयातानिसंतीति।अस्तेर्यणादेशात्पूर्वंलोपःसिद्धोनवति।ज्ञापकंचास्याःसत्वप्रत्ययलोप
प्रत्ययलक्षणमितिसूत्रेयदिहायंनासविष्यतदाप्रागेवप्रत्ययकार्यंकृवापश्चात्प्रत्ययलोपादिष्टसिद्धासूत्रमिदमनर्थकंस्यादिति
नाशंक्यियंपरिभाषानोपगताप्रायाऽऽनासावात्॥८९॥प्रत्ययाप्रत्ययोःप्रत्ययस्यवग्रहणइयमपिनोपगतेवऽर्थवद्ग्रहणपरिभाष
येवतदर्थस्यावगतवात्तानघाचाङ्कएकालुप्रत्ययइत्यत्रप्रत्ययग्रहणंकृतंन्यासकारेणउविङऽइटसूत्रेयदियमुपन्यस्तातघाचत्त
मकारेणापिचलइतिसूत्रेप्रत्ययस्यवचनस्यग्रहणार्थंतद्व्याख्यानात्वचनमवल्विति।सोकर्यार्थंना॥९०नानर्थकलोत्यविधिःस्व १७

मपिसाध्येनोपगताएतत्प्रयोऽनानांप्रकारांतरेणसिद्धत्वात्तघात्वस्याःप्रयोऽनमर्थवत्कानुकरणस्यातइतात्वित्यत्रऽकारस्यपरस्पैतघा
दलिलोपेऽकृतस्यलोपाद्घसोरद्धावस्यासलोपेऽत्रलोपोस्यासस्यत्यस्यासलोपेवालोत्यविधनमानृदितिऽत्रचयघाक्रमेनात्रेतिस्यांत्य
स्यत्वेतिज्ञापकादनादेशेकृतेत्यलोपाद्विकारनिर्देशानलोपस्यसिद्धत्वादत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादशविधानंसविघ्यतीतिकिमनया
अतएवचतस्यलोपइतिसूत्रेतस्यग्रहणंसूत्रकारेणसर्वलोपार्थंकृतमितियेपिचैतामस्युपगच्छंतितेपिऽनस्यासविकारद्वितिश्रोष
मस्याःपवेतितेनाऽऽगणदित्यत्रईचगणइत्यलोतस्यतिईकारःसिद्ध्यति॥९१॥निमित्तोकार्यंननिमित्तस्यानिमित्तत्वेनकार्यंनिमित्त
कार्यंतन्निमित्तत्वेनोपात्तस्यनसवतियद्यावोरद्धास्यांढ्रअनत्वियरादित्वेचनंयरेतसावित्यतुरदानेसवनिरद्धास्यामितिनिमित्तत्वेनोपादा
नात्ज्ञापकंचात्रग्रामऽदोत्तरपदात्स्यर्नायामाङ्इतियद्यांऽकृमं ऽवोरद्धास्यांढ्रइतिऽत्रैचत्तिद्वित्वेचनाकरणंइतिश्रुतानुमित
परिशेषयाएवायंप्रपंचः॥९२नहिकार्यानिमित्तत्वेनाश्रीयतेक ा र्यंसाकृत्यत्कार्यंप्रतिनिमित्तंनसवतीत्यर्थःतेनशायिताशाय
कइत्यत्रशाङाङ्क्षितित्वनिगुणाश्चोत्तिातिवृद्धिप्रतिषेधेन स व तिऽरिरिषतीत्यत्रद्वित्वेचनेचातिस्थानिवद्भावोनसवतियो
दस्यादिर्माद्धिरुक्तावुराधतीतिस्यात्।ज्ञापकंचात्रादीधीवेवीटं ा इतिङितोरपिदीधीवेवीङागुणनिषेधवचनंयदाचङ्क्षितिचो
तऽत्रचङ्क्षणायाऽऽपिवृद्धनिषेधइतिएकस्तदेदंज्ञापकंऽन्यथा दीधीवेवीग्रहणंऽगृलक्षणावृद्धिप्रतिषेधऽर्थंमवस्यात्तन्नज्ञापकंत
त्राधिकरणज्ञातरितिशाङ्क्षिपिकृतगुणस्यनिर्देशाज्ञापकःकार्यः प्रायिकंचैतत्तन्नहिकार्यानिमित्तत्वेनाश्रीयतइति।अन्यथादिद्वित्वंच
नेचीत्यत्राचीतिकिमितात्युत्कालऽघायतेत्यादधीयतइत्युदाकृतमेतद्विरुध्यतेऽगृह्यवैकल्पात्।यद्यायङऽऽदिर्नसवति।तद्यादिर्द्वि
र्वचननिमित्तमपिनसवति।यङन्तस्यद्विर्वचनकार्यास्युपगमात्।कार्यिणश्चनिमित्तत्वासावात्।किंचेत्रःखयणऽइतिसूत्रेवृङःपिवविष
तेऽइतिऽत्रसनिस्मिवृङितिऽइटिगुणावादेशयोःद्विर्वचनेचातिस्थानिवद्भावेनऽन्यासकृतात्कर्घंघटेतद्विर्वचनविधौसनःकार्यित्वात्।
तद्यादिर्यायिकत्वादेवास्यवचनस्यचाधीत्यत्रशाद्यादितिशादेशस्यधिसावंप्रतिसमानाश्रयेदावितिधत्वमुक्त्वयदिद्विधिसावस्य
स्थानाद्विज्ञाष्टानिमित्तेनसवेत्।समाननिमित्तासावासावादसिमतेनस्यादिति॥९३॥इतरेतराश्रयाणिपिकार्याणिवक्तव्येनोऽ

इयायत्रवावदूकादिशेषस्यावकाशः।बिसिदन्त्रः।विसिङः।विव्याध।वव्रश्चेत्यत्रपरत्वाद्वकादिशेषः प्राप्नोतिनत्वकृतेवकारस्यसंप्रसारणप्र
संगःतन्निवृत्त्यर्थंहकादिशेषादस्यासंप्रसारणपूर्वविप्रतिषेधेनेतिवक्तव्यंनवासंप्रसारणत्वंजीयस्मात्।अन्यत्रापिसंप्रसारणंसंप्रसार
णाश्रयकार्यंविजीयतेनवतीतिवक्तव्यंकिंप्रयोजनंरमस्नोपयङ्ग्णःसृष्टंसृष्टवान्रमःसंप्रसारणंबलीयस्मात्रमस्नोपःऊङ्ऊवङ्ऊ
ङवुःआस्नोपासंप्रसारणपूर्वमूपत्वेबलीयस्मात्।ऽयङ्श्रुश्रुवङ्ऽयङ्संप्रसारणंबलीयस्मात्रात्रकृतेयणादेशःप्राप्नोतिनस्मात्पूर्व
वमूपत्वेसंप्रसारणस्यबलीयस्त्वादितियद्यपिचनैतानिसंप्रतिपद्यन्तेनापिइतिसाधुत्वाख्यायतेतथापित्वाख्यानगौरवाद्रेफसाधुत्व
वनमेवैतद्बलीयः॥१॥अकृतव्यूहाःपाणिनीयाःप्रवर्त्तन्तमपिशास्त्रंव्यावर्त्तयंतिविशेषणऊहान्निश्चयेव्यूढंविशेषणकृतनिश्चयाःपाणि
नीयाःकृतमपिनकृतंव्यावर्त्तयंतीत्ययमन्वर्थःइयंपरिभाषाद्योतकाभिःसोस्त्रियांविरूपमित्यादौवृद्धियणादेशयोर्युगपत्प्राप्ति
मुपदर्शयिष्यन्नुपन्यस्यतिअनयैवपरिभाषयाऽत्रपरत्वेपिसिध्यतितथाहि य इपि पविवःशद्दाऽस्विदित्यत्रघाऽकृतयूदादेशनिवचनात्प
वावस्रंसुइतिस्थितेसंप्रसारणस्यबलीयस्त्वात्प्राक्संप्रसारण न ना।जीयस्त्वाद्बलादित्वंनावादिगुणसवर्णदीर्घलिंगंचास्यागौर
द्वितलुकीतिनद्वितयद्गुणंनद्विसुप्तलुकिनिषेधोमास्तुदितिक्रियते रा ङगवयतीत्यत्रपूर्वंमवनिष्पन्नःष्टुत्वस्तस्यकालेकृत्रिकःसंपू
र्णकृतस्नोपिटत्वंवर्त्ततेतदानस्यर्घवद्भवतीतिइयंचपरिभाषाकार्यकाल नमनर्घकमादिणङ्।१०३।यद्यादेशसंज्ञापरिभाषाकार्यकाल
संज्ञापरिभाषसंज्ञाचपरिभाषाचयद्यादेशास्एवव्याक्रियेतेतर्ह्यर्घःव्युत्पन्नाव्युत्पन्नप्रतिपत्तेदाद्येमाकार्यकालायादेशाएवस्युर्यद्यष्टचा
साघ्वकारणानयोःपरिभाषयोस्तत्रतत्राश्रयणादेवप्रामाण्यंतद्धियद्यादेशएकमाश्रित्यजीवतान्नवानितियत्रपरत्वादिद्वचनैकत्व
त्रिसर्वप्रतिसर्वादेशस्तावद्भवतिघाकार्यकालएकमेवांगंतत्रोपःऊजोऽसिऽस्वादंगादितिष्टासघमपंचमीनिर्देशानाष्टम्यांस्थाने
योगातस्मिन्नितिनिर्दिष्टपूर्वस्यातस्मादित्युत्तरस्यतिपरसाधासुकर्त्तव्यास्वमिहत्वान्नावादेशेतिः।३।अन्त्यविकारोत्यसंदेशस्यान्त्य
नेत्यस्यायोविकारःसोत्यसमानदेशस्यात्यनिकटवर्त्तिनोभवतितद्यद्यविहमितिसंप्रसारणयकारस्यभवतिनकारस्यभवतीतिपर्या
प्तिसोतमद्भतःइतिदीर्घःपकारस्यनसंभवतिनदलाइत्यत्रान्नोपानइतिनकाराकारस्यजोपोभवतिऽहन्यमाङ्गतिमिमाङ्गि

यतीतिमृङेर्दीर्घिरकारमास्यसेकारस्योर्नभवतिऽतिवसोःसंप्रसारणंवदेवेकारस्यनभवतीतिऽइयंचपरिभाषाघडःसंप्रसारणमित्यत्र
साघ्वपिनातत्रैवधात्वादेःषःसणानऽतिऽहैवस्यात्।सोतानितामिंचतिनमनात्यादौचनस्यात्।ऽत्यतिऽसंगमुन्नाद्यऽनःप्रत्याख्या
ताऽऊप्रयोऽजनिन्चऽकारोतरणसाधितानियङ्कं।विद्धमतिवकारस्यसंप्रसारणेनसंविष्यतिनसंप्रसारणंसंप्रसारणंऽतिव
चनात्पयासीतिपवर्गीकारस्यदाघ्नोनभविष्यतिनापक्षायाऽत्यत्राद्वत्रेरित्यादिकिंऽत्रप्रत्याख्यानाद्रेवचनमेवैतत्साधीयःअनिष्टसं
गस्यजरूत्वानुरोधात्।अगत्याखलुपरिभाषाश्रयणादत्रनभवतिदृश्यतेचानयाव्यवहारःतघावादसोऽदःपदकमुच्चैकचिदित्यत्र
नभवतात्कचिदित्यमदेवास्यति।४।नुमचिरतृज्वत्रावेसानुदृपूर्वविप्रतिषेधेनामधूनांनुटिकृतेऽजादिवासावादिकार्यंतिनुम्
नभवतिचतमर्णाअचिरऊनऽतिनरश्चक्रोष्टोर्विसाषाढतायादिश्चचेतिदृऽत्रनभवतिपूर्वविप्रतिषेधश्चनामायंविप्रतिषेधपर
मित्यत्रपरादृष्टस्यदृष्ट्वाचिचान्तरङ्गाघविचनस्यदृष्टेणपद्यते।५। ग णाकार्यमनित्यंअयमवेःऽकमृषमद्भनऽतिघटादित्वादवमित्व
मिऽहविष्करणानऽतिपितःतातनोदादित्वाच्छपःसुलुक्तासावात्मन [व स्वमेत्पूर्वविरोधितस्यमंऽमपेक्षयायमित्यरमित्यादिसिध्यतिश
यामीतिपरस्मैपदेऽस्तुदात्तङितऽतिऽइत्त्वेऽणमात्मनेपदेवा न चरतीतिअस्यार्घस्यमृचिनत्वात्।६।पूर्वत्रासिद्धीयमहित्वेम
वस्यहेऽतिसूत्रेकात्यायनस्यवचनंव्यर्थमेवैतत्परिभाषाकृष्णण पद्यतेऽहिवचनेकर्त्तव्यपूर्वत्रासिद्धेनास्तिनडोढाडोढाडोऽस्त
डोऽग्धेनिङ्हदृचिघत्वढत्वयोःसर्वस्यहेऽतिहिर्वचनंभवति।अन्यघाङ्हेघत्वढत्वयोःपूर्वत्रासिद्धत्वात्स्वमंऽहिर्वचनेनतावाङ्हे
तिघत्वविकल्पःतत्रैतन्नलभ्यतेयदाऽवकानर्घंवनदाःस्यामस्यापिढत्वमपिकदाचित्स्यात्।डोढाडऽग्धेतिअनिष्टमपिस्यादितिऽहत्व
राजाराऽतिपदमात्राश्रयानलोपस्तुतोवाप्यादपेक्षंबहिरंगंहिवचनेपश्चात्भवति।तदाडोढाइत्यादावविवक्षितढत्वादयोतरंगाः।
+ङ्घ+ प्रघमंभवति।ततोहिर्वचनमित्यवसिहिर्नवाच्याः।यस्मादंतरंगमपिपूर्वसिन्नबहिरंगेसिऽहंभवत्यवयघाऽङ्हिढदित्यंतरंगस्यपि
ढत्वादेरसिऽहंऽतिनाष्टोहिऽच्यतेऽतिअसिऽहसूत्रेनऽकंयद्येवमोऽढदित्यत्रहिर्वचनेकर्त्तव्यंकघंसिऽहंवादेवपूर्वत्रासिद्धी
यमहिर्वचनऽतिवचनात्ऽच्यते।अनित्यंचैतद्वचनंऽतोमास्यासम्येतिसूत्रकरणान्नित्येद्यस्यानितरितिणत्वंकृत्वाऽकृतणत्वस्

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017